

NICOLAE IORGA ȘI PATRIMONIUL URBANISTIC-ARHITECTURAL AL BOTOȘANILOR

EUGENIA GRECEANU

Nicolae Iorga, marele cărturar care a dat noi direcții de cercetare istoriei europene, a asigurat Botoșanilor un loc de frunte în bibliografia românească de specialitate prin publicarea studiilor sale despre oraș, dovedindu-și astfel recunoștința — caracteristică firilor alese — pentru locul despre care scria în 1904 : „Aici am înțeles întâiu ce este în juru-mi, și tot de aici am trecut pragul dincolo de care mă aștepta viața...”¹.

Este sigur că — și în lipsa lui Nicolae Iorga studiile despre trecutul Botoșanilor ar fi fost prezentate în bibliografia orașelor românești, datorită puternicei intelectualități create aici în a doua jumătate a veacului al XIX-lea, pe temeiul unui învățământ elementar și liceal de prim rang. Ne-o dovedesc, înainte de Iorga, studiul lui Alexandru Papadopol-Callimachi publicat în 1885, modest intitulat *Notiță istorică despre orașul Botoșani*², precum și lucrarea *Dicționar geografic al județului Botoșani (la anul 1891)*³ ale cărui bogate informații au fost preluate aproape fără modificări în volumul I din *Marele dicționar geografic al României*, apărut în 1898. Dar tot atât de sigur este faptul că publicarea de către Nicolae Iorga a documentelor botoșănene în 1903—1904⁴, inscripțiilor botoșănene în 1905⁵, a studiului despre breasla blănarilor din Botoșani în 1911⁶ și a primei prezentări integrale a istoricului în 1921⁷, a pus la îndemână instrumentele de lucru indispensabile tuturor categoriilor de studii ale

1 Iorga, Nicolae, *Drumuri și orașe din România*, București, 1904, p. 170.

2 Papadopol-Callimachi, Alexandru, *Notiță istorică despre orașul Botoșani*, în „Analele Academiei Române”, seria II, tom VII, 1885—1886, secțiunea II, p. 93-150.

3 Nădejde, Victor C. și Țițu, I., *Dicționar geografic al județului Botoșani (la anul 1891)*, București, 1895.

4 Iorga, N., *Documente relative mai ales la Botoșani și împrejurimi, din colecția d-lui Al. Callimachi*, în „Studii și documente cu privire la istoria românilor” (= „Studii și documente”), V, București, 1903, p. 209-286 și 648-677 ; Idem, *Documente botoșănene, mai ales din colecția d-lui Gr. Goilav, fost senator*, în „Studii și documente”, VII, partea III, București, 1904, p. 121-151.

5 Idem, *Inscripții botoșănene*, București, 1905.

6 Idem, *Breasla blănarilor din Botoșani*, București, 1911.

7 Idem, *Un oraș românesc : Botoșani*, în „Botoșani în 1932 — Schiță monografică”, Liga Culturală — Secția Botoșani, f.a., p. 1-16, extras din Iorga, N., *Istoria României în chipuri și icoane*, Editura „Cinecru”, Craiova, 1921.

oraşului, începînd cu monografiile bisericilor botoşănene publicate în 1906, pînă la recentul studiu de urbanism medieval al autoarei acestor rînduri, încheiat în 1978⁹. În acelaşi timp, publicaţiile sale au dat o nouă orientare cercetării oraşelor medievale din întreaga ţară, îndreptînd atenţia către aspectele de organizare social-economică, structură etnică şi importanţă a breslelor româneşti. Vedem ca atare în lucrările de tinereţe ale lui Nicolae Iorga, închinat Botoşanilor, fenomenul unui proces de adîncire şi diversificare a cercetării oraşului, care a făcut ca bibliografia Botoşanilor să concureze — dacă nu sub aspect numeric, în orice caz sub aspect calitativ — bibliografiile încă nedepăşite ale Bucureştilor şi Iaşilor. Este suficient să amintim valoroasa monografie istorică a lui Artur Gorovei, apărută în 1926¹⁰, lucrarea de colectiv *Botoşanii în 1932*¹¹, care aduce preţioase completări de informaţie cu privire la structura economică şi etnică a oraşului, studiile de geografie istorică ale lui Victor Tufescu¹², — fără a uita modestele dar preţioasele consemnări de arhitectură cuprinse în albumul *Botoşanii care se duc*¹³.

Pentru Nicolae Iorga, istoria nu a reprezentat o fugă de prezent sau izolarea egoistă într-o specialitate aducătoare de onoruri. Depăşind scopul orientării înţelepte — căutat de Miron Costin în studiul istoriei („... cu acele trecute vremi să pricepem cele viitoare...“), Nicolae Iorga a înţeles să folosească această disciplină drept „mijloc de ridicare a conştiinţei naţionale“¹⁴, detelenind căile de înţelegere a culturii medievale româneşti. În acelaşi timp, în egală măsură cu publicarea şi interpretarea documentelor scrise, el a închinat o neobosită activitate păstrării şi cunoaşterii monumentelor istorice, documente vii de cultură şi viaţă românească, cu atît mai preţioase cu cît împlinesc imensele goluri ale arhivelor, risipite şi distruse în vremurile de băjenie, ce s-au abătut atît de des asupra ţării noastre. Membru al Comisiunii istorice de la 3 noiembrie 1914 pînă la asasinarea sa la 27 noiembrie 1940 şi preşedinte al Comisiunii monumentelor istorice cu începere din 1923, Nicolae Iorga a urmărit constant respectarea autorităţii Comisiunii şi a cadrului legal de protecţie a monumentelor, selecţia celor mai bune cadre de specialitate pentru urmărirea

8 *Cultul ortodox în judeţul Botoşani*. 1906, Botoşani, 1906.

9 Greceanu, Eugenia, *Studiul zonei cu valoare istorică şi artistică din oraşul Botoşani*, 1978, lucrare în manuscris, în arhiva Muzeului de istorie al R.S.R. şi a Consiliului popular al judeţului Botoşani (în pregătire pentru publicare de către MIRS).

10 Gorovei, Artur, *Monografia oraşului Botoşani*, Botoşani, f.a., (1926).

11 *Botoşanii în 1932 — Schiţă monografică*, sub îngrijirea lui Tiberiu Crudu.

12 Tufescu, Victor, *Asupra aşezării şi dezvoltării oraşului Iaşi*, în „Buletinul Societăţii regale române de geografie“, tom LI, 1932, p. 302-313 (cuprinde o valoroasă explicaţie a genezei oraşului Botoşani, în funcţie de factori geografici şi economici); Idem, *Tradiţii şi perspective în dezvoltarea municipiului Botoşani*, în „Botoşani. Istorie şi contemporaneitate. Comunicări prezentate cu prilejul sesiunii ştiinţifice organizate la Botoşani în zilele de 16-18 mai 1969“, fr., p. 9-21.

13 Gheorghiu, Aurel I., Olinescu, M., *Botoşanii care se duc*, Botoşani, 1927.

14 *Enciclopedia istoriografiei româneşti*, Bucureşti, 1978, p. 184.

lucrărilor de restaurare (arhitecții Horia Teodoru¹⁵ și Ștefan Balș¹⁶ și-au început cariera de restauratori ai Comisiunii sub președinția lui Iorga), judicioasa repartitie a fondurilor disponibile pentru întreținerea unui număr cât mai mare de monumente și nu pentru restaurări spectaculoase, care pot ușor aluneca spre „infrumusețări“ arbitrare și în orice caz costisitoare. În paralel cu protecția activă, Nicolae Iorga a susținut intens activitatea Buletinului Comisiunii monumentelor istorice, în care publicațiile totalizează 149 titluri, între 1908-1942, socotind și articolele publicate *post mortem*; în oricare din domeniile abordate, studiile, articolele și notele sale cuprind prețioase informații asupra trecutului monumentelor istorice sau al obiectelor muzeistice, precum și indicațiile înțelepte asupra politicii de urmat în materie de restaurare¹⁷. Cît de mult a iubit Nicolae Iorga activitatea B.C.M.I., ne-o spune chiar el într-o conferință din 1937: „Buletinul Comisiei, care se vinde puținel și în țară, dar se cere în străinătate, publicație foarte frumoasă, pe care eu o îngrijesc foarte de aproape în însăși tipografia mea, unde lucrez și cu pagubă numai să iasă cît se poate de bine. Ceia ce dăm acolo este cu desăvîrșire gratuit, dar noi avem conștiința că folosim monumentele așa iubite de noi...“¹⁸.

Ne-am oprit mai mult asupra acestei activități, în care vedem reflectată conștiința de român a lui Nicolae Iorga, pentru a compensa lacunele menționării ei prea lacunare în rubrica — atît de cuprinzătoare sub celelalte aspecte — care îi este rezervată în *Enciclopedia istoriografiei românești*¹⁹ tot atît de ciudată, în spiritul drumului trasat de Iorga, apărînd omisiunea, în aceeași lucrare, a Comisiunii monumentelor istorice, la capitolul destinat instituțiilor care au contribuit la cercetarea de istorie.

15 Teodoru, Horia, 1894—1976, arhitect, profesor universitar emerit. A lucrat cu începere din 1928 în cadrul Serviciului tehnic al CMI, pe care îl va conduce, după moartea lui N. Ghika-Budești (1939), pînă în 1948. A avut o activitate exemplară de protecție a monumentelor istorice, pînă la sfîrșitul vieții. Autor al unor restaurări considerate drept model de aplicare a principiilor Chartei de la Atena: biserica „Curtea veche“ din București, biserica Sf. Treime din Siret, casa domnească de la Cîmpulung-Muscel (restaurare compromisă prin intervenția DPCN în faza sa finală de activitate), curtea Goleștilor de la Golești-Arges. Autor al unor studii de primă importanță pentru evoluția arhitecturii românești.

16 Balș, Ștefan, n. 1902, arhitect. A lucrat între 1930—1948 în cadrul Serviciului tehnic al CMI; șeful atelierului de proiectare a restaurărilor de monumente istorice în cadrul Institutului de cercetare pentru sistematizarea orașelor și regiunilor (1952—1959), continuîndu-și activitatea de proiectare în cadrul serviciului de proiectare al Direcției monumentelor istorice (1960—1977). Autor a 44 lucrări de restaurare, între 1930—1977, dintre care cităm doar biserica Crețulescu din București, mănăstirea Neamț, cetatea Neamț, biserica Sf. Gheorghe din Pitești, biserica lui Ștefan cel Mare din Războieni. Autor a 29 de studii privind cercetarea și restaurarea monumentelor istorice, publicate între 1929—1977.

17 Pentru activitatea lui Nicolae Iorga în cadrul Comisiunii monumentelor istorice, vezi Greceanu, Radu, *Buletinul CMI, 1908—1945. Anuarul CMI 1914—1915, 1942—1943. Indici bibliografice. Introducere*, lucrare în manuscris.

18 Iorga, N., *Monumentele noastre și opera Comisiei Monumentelor Istorice. Conferință ținută în 1937*, în „BCMI“, XXXI, 1938, p. 50.

19 *Enciclopedia istoriografiei românești*, p. 183-184.

În paginile B.C.M.I., Nicolae Iorga a dedicat Botoșanilor, în 1938, un amplu studiu al monumentelor orașului, intitulat *Din tezaurul de artă botoșănean*²⁰. Trebuie arătat că sînt foarte rare, în acest periodic, studiile de ansamblu privind arhitectura unui întreg oraș, excepția de față datorîndu-se profundeii afecțiuni păstrată de Iorga orașului său natal. Aceluias sentiment îi atribuim două trăsături neobișnuite în contextul B.C.M.I.: atenția acordată arhitecturii bisericilor de oraș din veacul al XIX-lea (epocă în general puțin luată în seamă), precum și mențiunea unor valori ale arhitecturii civile din a doua jumătate a aceluiaș veac, poate singurul caz întîlnit pe parcursul celor 38 ani de apariție a Buletinului C.M.I.

Studiul citat se ocupă în principal de arta și arhitectura religioasă, întrucît — în stadiul de atunci al cercetării, — cînd arheologia medievală abea se infiripa —, Nicolae Iorga considera arhitectura civilă drept o soră tină și modestă a arhitecturii de cult²¹, înseși aprecierile asupra acesteia din urmă sînt adesea influențate de prejudecăți (acoperișurile baroce cu bulb sînt caracterizate drept „rusești” iar arhitectura clasicistă a începutului de veac XIX este privită ca o denaturare, atunci cînd s-a suprapus unor structuri mai vechi²²), dar valoarea estetică și originalitatea bisericilor românești botoșănene, ridicate în prima jumătate a veacului al XIX-lea, este caracterizată cu entuziasm drept „un extraordinar avînt al unei arhitecturi de o soliditate și de o armonie extraordinară”. Caracterul inovator al acestui grup se manifestă — după părerea istoricului — în special prin masivele turnuri-clopotniță ce domină fațada de vest. Cităm: „...la formele vechi ale arhitecturii moldovenesti, la care turnul cu clopotul era cuprins în acel zid de înconjur, care din nenorocire a dispărut și ale cărui urme s-ar putea reconstitui prin săpături în jurul lăcașului

20 Iorga, N., *Din tezaurul de artă botoșănean*, în „BCMI”, XXXI, 1938, p. 1-21. Semnalăm că în ilustrația fotografică s-au strecurat unele confuzii: figurile 1 și 2 nu privesc biserica m-rii Coșula, ci reprezintă cele două biserici ale m-rii Vorona; clopotnița din fig. 4 nu este a bisericii Sf. Ilie și — după cîte știm astăzi — nu s-a aflat în Botoșani; figurile 29 și 30 nu reprezintă aceeași casă: fig. 29 redă imaginea casei Ciolac din str. Marchian nr. 70 (actualul sediu al Arhivelor Statului, propusă pentru dărimare!) iar în fig. 30 apare casa de la intersecția străzilor Cuza Vodă și Marchian. Facem aceste precizări din dorința de a evita identificări greșite, dorință care nu trebuie confundată cu meschina plăcere a conectării detaliilor mărunte în opere monumentale.

21 Conform concepției lui Nicolae Iorga, arta medievală românească este reprezentată în principal de arta bisericească, din cauza condițiilor istorice care nu au permis dezvoltarea în aceeași măsură a arhitecturii civile. Cităm: „...noi avem o artă a noastră care s-a așezat în domeniul religios, pe vremea aceea lucru de căpetenie, dar se leagă și cu arhitectura profană, prin urmare cu casa pentru călugări, cu casa domnească, adause pe lîngă mănăstiri și biserici. Numai mai tîrziu, în secolul al XVII-lea și mai ales în secolul al XVIII-lea, au ajuns particularii să-și facă niște ziduri de locuințe de proporții mai mari, în care să se găsească și elemente de frumos, adaptate cîminte la nevoile țării. Astfel această artă este religioasă, dar, pentru o bucată de vreme, prin această cuprinde tot cîmpul frumosului” — vezi Iorga, N., *Ce este vechea noastră artă? Conferință la cursurile din Vălenii-de-Munte (13 august 1939)*, în „BCMI”, XXXV, 1942, p. 127.

22 *Ibidem*

care a rămas izolat în mijlocul unei populații de altă națiune și altă religie²³, secolul al X-^{le} al X-lea a introdus supt influența apuseană catolică, venind din Bucovina, marea clopotniță care a rezistat la toate vicisitudinile vremilor: legată însăși țesătura arhitectonică a bisericii, ea formează o unitate care... nu exista în perioadele caracteristice și clasice ale acestei arhitecturi din Moldova. Nu există nici una din bisericile botușănene care să nu prezinte supt această influență, un caracter impresionant de vigoare în acelaș timp de perfectă potrivire estetică²⁴.

Chiar dacă influența „apuseană” a venit, după părerea noastră, nu din Austria, ci din Transilvania, unde același tip de turn-clopotniță se generalizează la bisericile românești de zid, începînd cu veacul al XVIII-lea²⁵ și chiar dacă originalitatea grupului de biserici botoșănene de veac XIX constă și în îmbinarea unui admirabil decor clasicist cu prelucrări ale structurilor tradiționale,²⁶ concluzia lui Nicolae Iorga citată mai sus sintetizează impecabil valoarea lor artistică, pe care o subliniasse, în 1904 și sub aspectul calității lor de dominante ale siluetei orașului: „...Așa, biserică de biserică, se depăna orașul, bogat în livezi ca nici-unul altul, pe o rază nemărginită. și nu biserici mărunte, prinosuri de negustori, ridicîndu-și abia sfioase turnulețul de lemn, cum le vezi în luxosul București, ci cinstite biserici trainice, începînd cu o puternică turlă bine înfiptă în pămînt și încheiate cu un elegant bulb acoperit de tinichea, peste care păzia aurie crucea; mari biserici... clădiri ale Domnilor și marilor boeri: Sf. Gheorghe al Doamnei Rareș... Ospenia cu turnul de pază a focului Vovidenia, și cîte altele ce se întreceau în putere trainică și frumuseță, ridicîndu-și în deal și în vale cupolele argintii de-asupra arborilor și coperemintelor de șindrilă”²⁷.

23 Nicolae Iorga se referă la biserica Adormirea Maicii Domnului — Uspenia, ctitorie a doamnei Elena Rareș, ridicată în 1552 la răscrucea drumurilor comerciale majore pe care s-a dezvoltat structura de tîrg.

24 Iorga, N., *Din tezaurul de artă botoșănean*, p. 7.

25 Greceanu, E., *Spread of Byzantine traditions in the mediaeval architecture Romanian masonry churches in Transylvania*, în „*Études bysantines et post-bysantines*”, București, 1979, p. 197-238.

26 În prima jumătate a veacului al XIX-lea, toate bisericile de lemn din Botoșani au fost înlocuite cu biserici de zid, ridicîndu-se și noi lăcașuri de cult: biserica Roset, ctitorie boierească, sau biserica romano-catolică a relativ noii comunități germane. Spre deosebire de bisericile altor grupări etnice (armani, lipoveni) sau confesionale, bisericile românești — toate ortodoxe — prezintă două caracteristici principale: 1. Predilecția pentru decorul clasicist al începutului de veac, folosit în soluții variate (lize, pilastratură toscană, coloane angajate, frontoane, cornișe cu dentăculi). 2. Reproducerea sau sugenarea în plan a tipului trilobat, după modelul acelor ctitorii domnești ale orașului, în formule extrem de variate: structură trilobată cu turlă pe naos, la Sf. Spiridon (1801); navă unică, boltită în leagăn, cu abside laterale deschise sub planul de naștere (străvechiul tip al Cotmenei), la Sf. Nicolae (1808), precedată de Trei Ierarhi (1789); naos pseudo-trilobat, în două variante: cu abside amenajate în grosimea zidului, la Sf. Paraschiva (1815), biserica Roset (1826), Sf. Ioan (1832), Duminica Mare (1838), Sf.ții Voevozi (1850—1862) — și cu absidele acuzate spre exterior printr-un decroș al zidăriei, la Vovidenia (1834) și la Sf. Ilie (1843), prima avînd o tratare de pură factură barocă, cu racordări în planuri curbe ale tuturor decroșurilor.

27 Iorga, N., *Drumuri și orașe din România*, p. 172-173.

Prezentînd pe scurt datele istorice ale tuturor bisericilor românești din Botoșani, Nicolae Iorga s-a oprit cel mai mult asupra bisericii Sf Ilie, a breslei blănarilor, pe care a socotit-o de cea mai mare frumusețe: „...numai în cele mai vechi și mai frumoase biserici din partea de sud a țării se pot vedea rădicîndu-se turle a căror încordare verticală să fie așa impresionantă... Îndonjurată de o curte bine îngrijită, cu înalți copaci bătrîni, această biserică ar trebui să fie scoasă în relief prin degajarea pe care nu odată am cerut-o, de la Primăriile aservite cîte odată unor interese particulare și fără destul simț național, pentru toate clădirile noastre de odinioară“²⁸.

În domeniul arhitecturii civile, Nicolae Iorga a avut intuiția acelei tradiții „de interesante zidiri care în domeniul profan se întîlneau neapărat odinioară în prăvăliile botușăne“²⁹, deși nu a știut să le recunoască, sub haina transformărilor tardive, din cauza prejudecății — generalizată la moldoveni — care constă în asimilarea trecerii zonei de tîrg, după 1850, în mîinile populației evreiești —, cu refacerea din temelie a clădirilor³⁰ și, implicit, cu dispariția la propriu a vechiului centru de negoț românesc. Această prejudecată a permis și emiterea opiniei — fundamental greșite — privind caracterul de sat pe care l-ar fi avut orașele din Moldova și Țara Românească pînă în veacul al XIX-lea, opinie în totală contradicție cu dovezile documentare referitoare la intensitatea unei producții de mărfuri și a unui negoț care nu s-ar fi putut desfășura în ogrăzi sau pe margine de drum, impunînd dimpotrivă alcătuirea unor structuri urbane specifice acestui tip de activitate³¹.

Nicolae Iorga a pomenit în treacăt exemple din Botoșani ale arhitecturii romantice, pe care a denumit-o „stil occidental, cu elemente de fals gotic“³², cum a fost — de exemplu — frumoasa casă Ciolac din strada Cuza Vodă nr. 22, astăzi total mutilată prin reparații grosolane efectuate în jurul anului 1950 și care, în 1938, era folosită ca internat de băieți „în mijlocul unei minunate grădini“³³ — și aceasta de asemenea dispărută. Și Iorga nu a uitat să amintească clădirea în același stil a școlii Marchian, reprezentată în text și printr-o excelentă fotografie³⁴, despre care scria în 1904: „Pe o stradă îngustă ieșii înaintea unei clădiri mari, într-o piață întinsă: așa de înaltă, așa de largă și totuși desăvîrșit de tăcută. Intrai acolo ca să învîț a tăcea și a mă supune, precum și alte lucruri. Eram la școala Marchian, în sala cea mare a clasei I-iu, unde frumosul chip al Archiereului fondator, Marchian Florescu, privia de

28 Idem, *Din tezaurul de artă botușănean*, p. 8.

29 *Ibidem*, p. 12.

30 În *Drumuri și orașe din România*, p. 173, Nicolae Iorga consideră că toată zona „Străzii Mari“ (Calea Națională de astăzi) a fost reconstruită între 1850—1870, „tot în stil galician, de arhitecți poloni fugiți în urma mișcărilor revoluționare...”

31 Greceanu, E., *Un problème actuel: l'urbanisme médiéval en Roumanie* în „Revue roumaine d'histoire“, XVIII, 1979, nr. 1, p. 133-153.

32 Iorga, N., *Din tezaurul de artă botușănean*, p. 12.

33 *Ibidem*, p. 14.

34 *Ibidem*, p. 14 și fig. 15, p. 12.

sus din cadru la școlari a căror vîrstă mergea... de la șese la șeisprezece ani. Eu eram cel cu șese ani..."³⁵. Ne gândim cu tristețe că această ilustrată clădire (prin vechime și prin elevul care i-a călcat pragul) — a fost dărîmată curînd după cel de al doilea război mondial, deși nu suferise decît ușoare avarii.

Aprecierile făcute de Nicolae Iorga cu privire la ansamblul urban al Botoșanilor se rezumă la o localizare sumară a zonei de tîrg — insuficient examinată din cauza prejudecății mai sus amintite —, la consemnarea dominantelor reprezentative de turnurile bisericilor, „foarte înalte clopotnițe și mîndre, înalte și luminoase zidiri de piatră, care se pot vedea, în acest număr și în aceste proporții, nu numai puține ale Moldovei”³⁶, precum și caracterizarea mahalalelor botoșănene, vestite prin frumusețea livezilor și a grădinilor de flori, Cităm: „Mijlocul tîrgului se cuprindea între cele două biserici ale Doamnei, precum este și astăzi. Încolo se întindeau mahalale, care erau multe, tîrgul prelungindu-se pînă foarte departe cu bune căsuțe curate și cu livezi întinse de pomi roditori, pînă la rîdiurile de pădure din împrejurimi”³⁷.

Această viziune parțială a structurii urbane, în care domină primele impresii ale copilăriei și adolescenței, este cu prisosință întregită de documentele pe care le-a studiat și interpretat Nicolae Iorga.

Documentele și inscripțiile botoșănene au evidențiat structura economică, socială și etnică a unui străvechi tîrg românesc, a cărui activitate de producție și desfacere a fost întotdeauna asigurată în principal de români, fapt dovedit de ridicarea în veacul al XVI-lea a două ctitorii domnești, în principalele centre de schimb ale tîrgului, precum și de prezența a 10 biserici de breaslă — majoritatea din lemn — cel mai tîrziu în veacul al XVIII-lea³⁸, refăcute în zidărie în primele decenii ale veacului următor, atît de către breasle, cît și de membrii unui solid patriciat urban, cu contribuția unor boieri stabiliți în oraș în veacul al XVIII-lea și integrați în mare parte aceluiași patriciat prin participarea activă la negoț.

Cu privire la structura polietnică, specifică tuturor orașelor medievale, documentele publicate de Iorga au scos în relief rolul economic — deosebit de al celorlalte naționalități — pe care l-a jucat comunitatea armeană și care se reflectă în structura urbană prin alcătuirea nobilelor mahalale armenesti (după însăși caracterizarea cărturarului³⁹), precum și localizarea, vechimea și organizarea primelor nuclee evreiești, care nu au depășit 1/9—1/10 din totalul numărului de locuitori pînă în a doua

35 Idem, *Drumuri și orașe din România*, p. 171.

36 Idem, *Un oraș românesc: Botoșanii*, p. 11.

37 *Ibidem*, p. 6.

38 Conform datelor consemnate documentar (pisanii, obiecte de cult date, pietre de mormînt) sau de tradiție, în veacul al XVIII-lea au existat în Botoșani biserici de lemn românești pe locul următoarelor biserici de zid: Trei Ierarhi, Vovidenia, Sf. Ioan, Sf. Dumitru, Sf. Paraschiva, Sf. Ilie, Coborîrea Sf. Duh — Dumineca Mare (hramul bisericii de lemn era Sf. Vasile), Sf. Spiridon, Sf. Nicolae și Sf-ții Voevozi.

39 Iorga, N., *Drumuri și orașe din România*, p. 179: „...mahalalele încă așa de curate, tăcute și nobile, ale armenilor...”.

jumătate a veacului al XIX-lea. Localizarea pe bază de document explică amplasamentul vechii sinagogi din „țigănime“, precum și pe cel al cimitirului medieval din apropierea locului de ținț anual (oborul de vite).

O importanță excepțională prezintă analiza organizării breslei blănarilor, care a permis identificarea pe teren a structurii generale de această organizare : gruparea dughenelor pe o uliță astăzi desființată prin construirea magazinului universal de pe Calea Națională și gruparea locuințelor de breaslă în jurul bisericii Sf. Ilie, cu prelungire de-a lungul străzii Dochia. Structura străzii cu dughene, dărimate înainte de 1975, nu mai poate fi reconstituită decît în baza unor documente cartografice, dar strada Dochia a păstrat pînă în 1980 un ansamblu de case ce aparțineau stilistic arhitecturii populare, fără a exclude stratificarea socială manifestată în apariția casei cu parter înălțat și pridvor. Această casă, asemănătoare cu locuințele de veac XVIII din Tîrgul Vechi, era un unicat în Tîrgul Nou, dezvoltat la nord de Calea Națională înainte de 1776 ⁴⁰ ; ea a aparținut, poate, celui staroste al breslei blănarilor, „jupîn Andrei Ișlicarul“, amintit în 1772, față de care neascultarea se pedepsea cu „cinci ocă de ceară «date» breslii și 10 lei gloabă judecătorului de Botășani și 50 de bețe în țalpi“ ⁴¹.

Identificarea caracteristicilor pe care le prezenta gruparea breslei blănarilor ne-a permis reconstituirea, cu ajutorul documentelor cartografice, a tuturor nucleelor de bresle românești din structura orașului, polarizate — în ceea ce privește locuințele — de propria biserică cu cîmîțir rezervat comunității respective. Pentru faza finală a activității breslelor românești — respectiv prima jumătate a veacului al XIX-lea, arhitectura acestor biserici ajută, chiar în lipsa unor documente concludente, la apropierea locului ocupat de fiecare comunitate în ierarhia economică a orașului.

Tot ce a publicat Nicolae Iorga în legătură cu Botoșanii a contribuit ca atare la înțelegerea valorilor urbanistice și arhitecturale ale orașului, ceea ce nu a ajutat la conservarea acelor elemente pe care le-a subliniat în mod deosebit. Însăși casa în care s-a născut a fost refăcută în forme

40 Existența Tîrgului nou (Tîrgul de jos, Tîrgul vitelor) încă din prima jumătate a veacului al XVIII-lea poate fi dedusă din menționarea „Tîrgului de sus“ într-un document din 22 iunie 1745 (Iorga, *Studii și documente*, V, p. 243). Este însă posibil ca „tîrgul de jos“ să fi fost din vechime doar locul de schimb periodic, iarmarocul, ocupat astăzi de Parcul tineretului ; ca atare, termenul *ante quem* pentru închegarea Tîrgului nou, ca organism urban complex (loc de schimb, zonă comercială și zonă de locuințe), este oferit de documentul din 4 mai 1776, emis de Grigore Ghica, prin care ordonă delimitarea cu pietre de hotar a locului de tîrg („loc slobod, carele dintru început au fost numit pentru adunare oamenilor, ci să string la zi de tîrg, ținîndu-și vitele ce avî de de vinzare pe acel loc...“), în scopul de a se stăvili extinderea gospodăriilor nou înființate pe locul de tîrg („...acum, din adăogire și înmulțire lăcuitorilor ar fi început unii a să întindî...“ — Iorga, *Studii și documente*, V, p. 255).

41 Idem, *Breasla blănarilor din Botoșani*, p. 9.

ce nu se aseamănă cu imaginile autentice conservate ⁴², iar casa din str. Stejar nr. 1 în care a locuit temporar ⁴³ și care își păstrase nealterată valoarea unui tip singular de arhitectură populară, a fost recent iremediabil denaturată. Nu mai există nici o urmă a mormintului tatălui său, care se afla în cimitirul bisericii Sf. Parashiva ⁴⁴, astăzi desființat prin sistematizarea străzii Unirii. Nu figurează în listele de morminte istorice elaborate după 1955, biserica Sf. Ilie „a cărei valoare de document social românesc reiese — nu numai din frumusețea lăudată de Nicolae Iorga — dar chiar din actele pe care acesta le-a publicat și mai ales din acel contract încheiat în 1837, prin care stabilește în cea mai curată tradiție medievală modele încărcate de semnificație socială ce trebuie avute în vedere de constructori: biserica domnească a Uspeniei și Vovidenia, expresie a patriociatului urban ⁴⁵. Pare de necrezut, dar s-a putut lua în discuție o restructurare a schemei de circulație care implică desființarea acestui monument al activității economice românești, iar în prezent propuneri de împănare a cunții cu blocuri tip, după dărîmarea ultimei „case curate“ cu tindă pe trei laturi, situată pe str. Dochia nr. 3. Însăși casa parohia din incintă, a cărei arhitectură originală poate fi dedusă astăzi numai pe baza stîlpilor de lemn profilati, păstrați ca suport al frînghiilor de rufe, a fost denaturată prin modernizări inacceptabile în zona de protecție a unui monument istoric.

42 Atît acuarela reprodușă în *Botoșanii în 1932*, p. 16, cît și planșa XIII din albumul *Botoșanii care se duc*, permit să se constate lipsa de autenticitate a noii clădiri, de zid, care a înlocuit vechea casă cu schelet de lemn: volume rigide; acoperiș scund; introducerea unei streșini infundate, cu pazie, în locul streșinei libere; stîlpi cu profile fanteziste, în locul stîlpilor simpli ai vechiului pridvor; ferestre cu două canate, în locul ferestrelor cu oberlicht etc.

43 Iorga, N., *Drumuri și orașe din România*, p. 174: „...Și ni tot schimbam adăpostul în case străine, urmărind chiria cea mai mică și căsuța cea mai bună. Am locuit așa în fața bisericii Sfîntului Ioan“. Casa din str. Stejar (strada Sf. Ioan) nr. 1 a fost proprietatea lui Ludwig Artberger; nepotul său, Ferdinand, născut în 1912, este proprietarul casei învecinate de pe Calea Națională nr. 264, admirabil exemplar de casă veche botoșăneană, propusă pentru dărîmarea în 1980, deși perfect conservată. Ferdinand Artberger a asistat în 1923 la o conferință ținută la Botoșani de Nicolae Iorga care, amintindu-și de anii copilăriei, a declarat că a locuit și „la un neamț, lîngă biserica Sf. Ioan“.

44 Iorga, N., *Drumuri și orașe din România*, p. 172: „...Dar, Dumineca și sîmbătorile, datina vizitelor mă ducea în locuri și mai departate, în mahalaua Sfîntei Paraschiva, unde casele boierești, curate, avîndu-și fiecare grădina de flori și livada de pomi, înconjurau biserica, în cimitirul căreia, supt o cruce de sîrăcie, care și aceia a căzut de mult de atunci, tot de sîrăcie, dormia tata, pe care abia dacă l-am cunoscut“.

45 Idem, *Breasla blănarilor din Botoșani*, p. 27-29. Contractul încheiat între episcopi și „callele de pietriri anume Constantin dinu sinu Iordache Pietrariu și Ilie Ciobanu“ precizează elementele care trebuiesc luate ca model de la ambele biserici. Semnificativ este paragraful 5: „Bolitura unde stau cîntăreții să fie adusă ca la Ospenia (este vorba de structura turlei de pe naos, descărcată pe arce diagonale), făcîndu-să pe dinu afară stîlpi ca la Vovidenia, însă mai groși și de va cere trebuința și mai mulți, ca să fie pre cîtu se va pute mai împodobitu, atîtu pe dinu afară, precum și înlăuntru“.

Organizarea colocviului din 1980 dovedește oă Botoșanii iubesc și respectă amintirea lui Nicolae Iorga. Pare îndreptățită, ca atare, dorința regăsirii acestor sentimente și în modul de păstrare a valorilor urbanistice și arhitecturale ale orașului, într-un context care să permită înțelegerea nemijlocită a felului în care au trăit și au muncit comunitățile medievale. Este de fapt dorința lui Nicolae Iorga, publicată în Buletinul Comisiunii monumentelor istorice, la doi ani după moartea sa : avem datoria „de a păstra cu scumpătate tot ce a rămas. Este averea țării, averea neamului... Ceea ce s-a putut păstra împotriva răutății vremurilor și a lipsei de înțelegere a oamenilor este de așa mare preț, încît rostul nostru în istoria civilizației se fixează mai mult de jumătate prin aceasta...”⁴⁶

LE PATRIMOINE URBAIN ET ARCHITECTURAL DE BOTOȘANI VU PAR NICOLAE IORGA

R é s u m é

Nicolae Iorga a assuré à sa ville natale, Botoșani, une place de premier ordre dans la bibliographie des villes roumaines, par la publication de documents, descriptions de la ville et de ses monuments, ainsi que d'études concernant la genèse et l'évolution de cet important centre économique médiéval.

Les données historiques fournies par Iorga, transposées sur le plan de la ville, permettent de reconnaître les étapes du développement urbain et les lois de groupement des citadins — par quartiers et rues —, selon des critères socio-économiques, ethniques et confessionnels. Les documents concernant la confrérie des fourreurs, attestée au début du XVIIIe siècle, corroborés avec les documents cartographiques, mettent en évidence l'organisation urbaine de cette importante communauté : boutiques et ateliers dans une rue — aujourd'hui disparue — au centre du bourg et zone résidentielle aux abords de l'église placée sous le vocable de St. Élie, patron de la confrérie.

L'œuvre de Nicolae Iorga, ainsi que son activité en tant que membre et président de la Commission des monuments historiques, constituent un appel pour la protection de l'héritage urbain et architectural de Roumanie.

46 Idem, *Ce este vechea noastră artă ?*, p. 140-141